

Ко је ктитор припрате Богородичине цркве у Студеници?

РАДОМИР НИКОЛИЋ

Ова припрата већ дуже времена назива се „Радослављевом припратом“, тј. од 1934. године, када је публикован напис о откривању праосталих фресака у њеној јужној капели, посвећеној св. Симеону Немањи, међу којима је и њен ктитор владар. Досад се тумачило да тај портрет из ктиторске композиције, на јужном полукружном зиду капеле, представља краља Радослава.¹

Прво тумачење, на основу кога је припрата названа „Радослављевом“ заснивало се на уверењу да је њен ктитор, владар — краљ, с моделом припрате у левој руци, тамнокестењасте косе и браде, син Стефана Првовенчаног и унук Стефана Немање, како казује сам натпис крај његовог лика. Краља ктитора приводи св. Симеону Немањи Стефан Првовенчани, у монашком оделу, с круном на глави, у облику златног венца с бисерима (препендулијама), држећи га за десну руку. Десно од ктитора је његова супруга краљица. Редослед приказаних Немањића у поменутој капели тече од истока ка западу, тј. од св. Симеона Немање до ктиторове жене. Натписи су јасно читљиви само код св. Симеона Немање и Стефана Првовенчаног. У поменутом ктиторском натпису недостају два реда.² Натпис код краљице је у целини отпао, као и део њеног младог и лепог лика. На супротном северном зиду капеле, преко пута Немањића, исликани су Сава I, први српски архиепископ, Арсеније I, други српски архиепископ, и потоњи Сава II, као јеромонах. Оба архиепископа су у белом сакосу, с кармининдијскоцрвеним крстовима, а јеромонах Сава II у монашкој, окермаслиној одежди. Најбоље је очуван натпис крај лика Арсенија I, док је код Саве I само лепо очуван први ред где није означен светитељем, а код Саве II недостаје само име и део речи јеромонах.

Анализа свих приказаних портрета и њихових натписа, уз коришћење историјских података, узетих од тада (1934. године), најуваженијег историчара Станоја Станојевића, ауторима првог тумачења дала је основе да изнесу две битне претпоставке:

прво — да ктитора владара представља краљ Владислав, са својом краљицом Белославом, из времена када је Сава I именован за свог наследника Арсенија I, па до његовог проглашења за светитеља, тј. од 1233—1237. године;³

друго — да ктитор владар може бити и краљ Радослав, са својом краљицом Аном, али под условом да се коригује мишљење С. Станојевића, да је Арсеније I дошао за владе краља Владислава, тј. да је он ступио на архиепископски престо за време краља Радослава.

Ова друга претпоставка била је изречена тек онда када се ауторима првог тумачења учинило да тамнокестењаста боја косе и браде ктитора краља више одговара Радослављевом портрету неголи Владислављевом у Милешеви, где су обојица крај свога оца, Стефана Првовенчаног, насликани око 1228. године. По њима, у Милешеви је Владислав плав, а Радослав црномањаст, тј. онако како изгледа у студеничкој припрати, само нешто млађи.⁴

Како је дошло до тога да се од условне друге претпоставке припрата Богородичине цркве у Студеници назове „Радослављевом“? Можда је томе највише допринела сјајна студија „Портрети српских владара“, у којој је ктитор ове припрате, без икакве претпоставке, назван Радославом, а живопис датиран око 1233—1234. године.⁵ Каснији истраживачи старе српске уметности без двоумљења прихватили су ово гледиште, управо засновано на другој поменутој условној претпоставци првог тумачења. Недавно је изнето ново тумачење.⁶ Али, пре

¹ С. Смирнов—Б. Бошковић, *Необјављене фреске XIII века у ризници манастира Студенице*, Старица III сер. књ. 8—9 (1933—1934), 335—347. Ове фреске исликане су у четвртој деценији XIII века. Игром историјског случаја, у истој деценији XX века, дакле после 700 година, о њиховом открићу написан је поменути напис наведених аутора. У том напису су и цртежи откривених фресака и сви натписи крај немањићких владара, архиепископа Саве I, Арсенија I и Саве II. Све до открића ових фресака о дозиданој студеничкој припрати није се могло ништа поузданије рећи. Било је чак мишљења да је дозидана у XVIII в. (М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 28)

² Сви историјски натписи су верно исписани код С. Смирнова—Б. Бошковића, *op. cit.*

³ С. Станојевић сматра да је Сава I умро 14. јануара 1235. године (Ст. Станојевић—А. Соловјев, *Које је године умро св. Сава?*, Глас СКА CLVI, Београд 1933, 161—169. Ту је и сва литература до тада објављена о години смрти св. Саве). О нетачности овог датума биће касније речи. Сматрало се да је св. Сава проглашен светитељем 1236—1237. године.

⁴ С. Смирнов—Б. Бошковић, *op. cit.*, 336—337.

⁵ С. Радојчић, *Портрети старих српских владара*, Скопље 1934, 17. Има се утисак да је Б. Бошковић (*Гласник скопског научног друштва*, књ. XV—XVI, Скопље 1936) у приказу овог дела С. Радојчића прихватио његово тумачење да је ктитор краљ Радослав, јер никакву примедбу није забележио.

⁶ С. Мандић, *Два прилога о фрескама студеничке спољне припрате*, Зборник за ликовну уметност II Нови Сад 1966, 89—95 (Ана и Радослав); 96—102 (Слика смрти једног монаха); *id.* *Древник*, Београд 1975, 9—18 (Ана и Радослав); 19—18 (Слика смрти једног монаха).

него што се оно саопшти, потребно је нагласити да оно има своју предисторију. Наиме, у Републичком заводу за заштитупоменика културе, крајем 1958. и почетком 1959. године, често се разматрало досадашње датовање живописа Милешевице и приправе Богородичине цркве у Студеници. Учесници тих разматрања указивали су да се при датовању живописа у 1233—1234. годину није водило рачуна о повељи краља Радослава Дубровчанима, од 4. фебруара 1234. године, и да она чак нигде није ни споменута у свим дотадашњим написима о живопису студеничке приправе.⁷ Ова повеља само потврђује да Радослав те године више није краљ и да према томе није ни могао бити насликан као краљ ктитор. Посебно се освртало на неодрживост друге претпоставке у првом тумачењу — да би се морало кориговати мишљење С. Станојевића, да је Арсеније I дошао на архиепископски престо за време краља Владислава, јер то није његово мишљење, већ да је он као и сви остали историчари прихватио сведочење Доментијана и Теодосија, да је Арсеније I постао архиепископ за владе краља Владислава.⁸

Ново, друго тумачење заступа тезу да је краљ Радослав у капели св. Симеона Немање, у припрати Богородичне цркве у Студеници, насликан као бивши краљ, са својом бившом краљицом Аном, и да је као ктитор ове приправе сахрањен у гробници, смештеној у аркосолијуму, крај северног зида, у главном делу приправе. И аутор овог тумачења позива се на то да је Владислав у Милешевици плаворић, а да је ктитор студеничке приправе црномањаст човек. Увидевши неодрживост друге претпоставке првог тумачења о краљу Радославу, аутор је гледишта да се краљ Радослав, пошто је био изгнан, убрзо покајао у изгнанству, и да се исте 1234. године вратио и измирио с братом, краљем Владиславом. После тог мирења међу браћом, бивши краљ Радослав је приступио украшавању приправе Богородичине цркве, коју је можда започео да гради још док је био на престолу. По овом аутору, сликар је насликао бившег краља без круне; по њему се, јасно види да ктитор нема круну. Како је круна најбитнији симбол владарског достојанства, а с обзиром да је, по тумачењу овог аутора ктитор нема, то је, дакле, Радослав без круне ктитор, али као бивши краљ.

Ново, друго тумачење указало је на неодрживост друге претпоставке првог тумачења. Оно је само потврдило „исправност“ проглашавања Радослава за ктитора студеничке приправе. О

⁷ О томе су највише размењивали мисли Д. Панић, С. Мандић и Р. Николић, као најзаинтересованији за ово сликарство, нарочито уочи одржаног предавања Р. Николића — *О гробу Светог Саве у Милешевици*, у Археолошком институту САНУ, 12. јануара 1959. године (в. Гласник САНУ XI/1 1959, 71), па и после одржаног предавања,

Р. Николић је у свом предавању истакао да Радослав у повељи Дубровчанима, од 4. фебруара 1234. године, истиче да је 1234. године дошао у Дубровник („в лето 6742 излезох пред брата ми Владислава... и приход у си град Дубровник“), тј. да Радослављева повеља има идентичан увод као и повеља Матије Бана Нинослава из 1240. године којом утврђује вечни мир и пријатељство с Дубровчанима („Лето уплештештенија по нашега Исуса Христа, тисушта двеста четрдесета, месеца марта 22, индикта 13... ја велики бан босански Матеј Нинослав приход у Дубровник“). Дакле, био је обичај да се најпре саопшти година доласка у Дубровник. На крају Радослављеве повеље помиње се иста година и датум 4. фебруар. Р. Николић је посебно указао да Радослав наглашава да ако ову повељу коју он даје Дубровчанима повреди „или је брат мој, или стриц ми, или братучед ми, или било ко од бољара краљевства ми“ да ће их стићи „не мали гнев и наказаније“ од његовог краљевства. Радославу су само могла бити два стрица — Вукан и Сава I. Вукан се, изгледа од 1209. више нигде не помиње (К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1954, 165 бележи да о Вукану од 1207. више нема помена. Није знао за натпис Саве I у кубету Богородичине цркве у Студеници, где се Вукан помиње као велики кнез. Није ли се можда и Вукан, по наговору Саве I, после живописања Богородичне цркве у Студеници, убрзо замонашио?) Тешко је веровати да Радослав мисли на Вукана пред Дубровчанима, кад су они добро знали ко је тај стриц који може поништити његову повељу.

У Србији имају власт најпре краљ Владислав (брат) и Сава I (стриц), као први српски архиепископ. Радослав их зато и помиње. Братучед Радослављев је по свој прилици Вуканов син, Стефан, ктитор Мораче. По Р. Николићу, Радослав је дошао у Дубровник почетком јануара 1234. и сасвим је природно да најкасније после месец дана тамо проведених пише повељу Дубровчанима којом им захваљује на лепом гостопримству и обећава повластице у трговини ако се поврати на престо. Марта месеца 1234. Радослав је већ код солунског деспота Манојла, брата солунског цара Теодора, који се захваљује Дубровчанима, „јер су Рагужани“ показали благонаклоност „према узвишеном краљу Србије и вољеном му зету, кир Стефану Дуки и драгој ми братаници кир Ани Дукени“ (*T. Smičiklas, Diplomatički zbornik*, св. VI, Zagreb 1905, 404—405). По Р. Николићу, захвалност се не даје после дужег времена, већ убрзо после доласка или одласка, управо онако као што то и савремена дипломатија чини. Да је Ст. Станојевић свестраније анализирао садржину Радослављеве повеље, он не би олако закључио да је Арсеније I дошао на архиепископски престо 1233. године. Радослав се дакле, могао вратити у Србију 1234. године, пре одласка св. Саве на други, задњи пут по „светом истоку“, када га је он замонашио и дао му име Јован, како то сведочи Теодосије (*Живот Светога Саве*, Старе српске биографије превод М. Башића, Београд 1928, 219—220). Ст. Станојевић уопште не помиње захвалност солунског деспота Манојла.

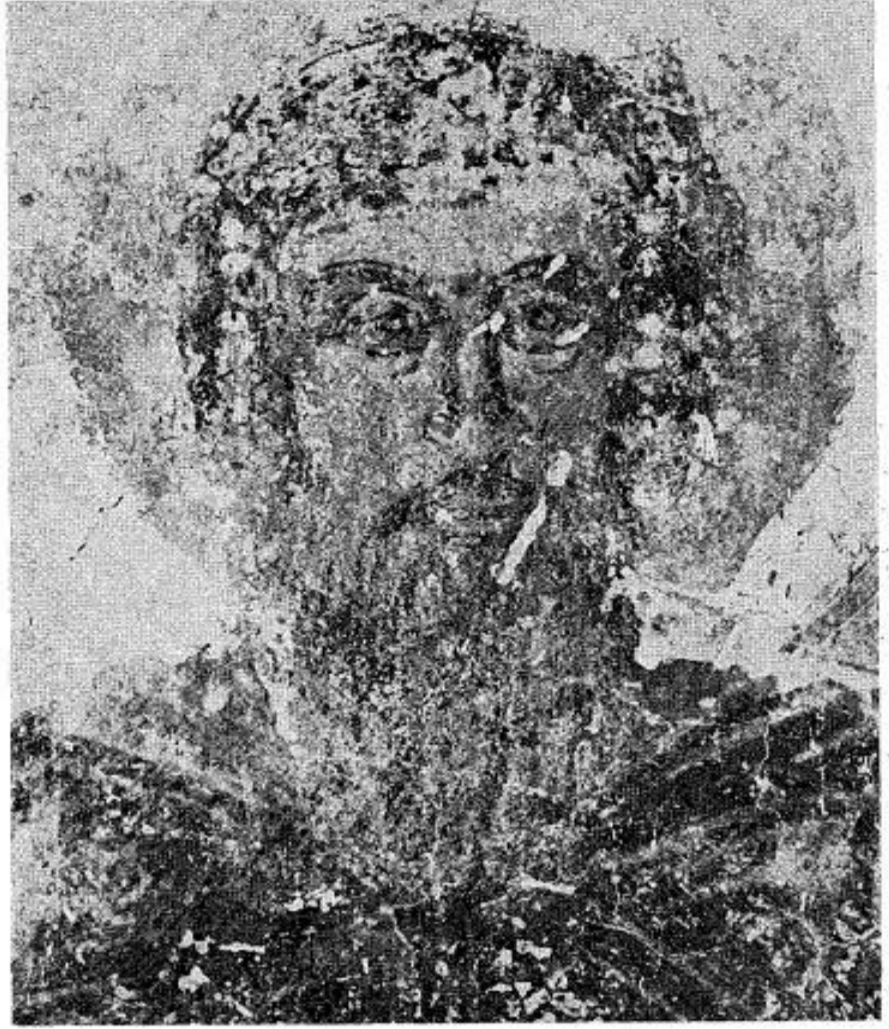
У доказивању да је св. Сава умро 14. јануара 1235. године. Ст. Станојевић полази од тога да је св. Сава кренуо на исток 1233. године. Међутим, као што се видело, то није тачно. Опширније о свему овоме у раду Р. Николића, *О гробу Светог Саве у Милешевици*, који ће ускоро бити објављен.

⁸ На ову чињеницу посебно је указивао Р. Николић. Њему је она била поуздани основ да заступа гледиште да је ктитор приправе Богородичине цркве могао бити само краљ Владислав са својом женом Белославом, ћерком бугарског цара Асена. Међутим, С. Мандић, уверивши се и сам у неодрживост друге претпоставке првог тумачења, заступао је гледиште да је Радослав, као ктитор

Сл. 1. Припрата Богородичине цркве у Студеници, капела св. Симеона Немање, Стефан Немања, детаљ

Fig. 1. Narthex de l'église de la Vierge à Studenica, chapelle saint Siméon Nemanja, Stéphane Nemanja, détail.

Сл. 2. Припрата Богородичине цркве у Студеници, капела св. Симеона Немање, Стефан Провенчани, детаљ

Fig. 2. Narthex de l'église de la Vierge à Studenica, chapelle saint Siméon Nemanja, Etienne le Premier couronné, détail.

самом датовању живописа ту је речено: „Фреска је, значи, могла бити насликана најраније у јесен 1234. шдине, пошто из раздобља које обухвата дванаест месеци, од септембра 1234. до септембра 1235. потиче уговор о пријатељству Дубровчана са краљем Владиславом.“ С обзиром да је ово тумачење изгледа већ прихваћено од појединих проучавалаца старог српског сликарства,⁹ неопходно је да се оно размотри.

припрате, сахрањен у аркосолијуму код северног зида, у главном делу припрате. С таквим опречним тезама С. Мандић и Р. Николић одржали су своја предавања у Археолошком институту, дана 17. априла 1961. године. Првог је предавање гласило: *Једна непозната историјска композиција из припрате Богородичине цркве у Студеници*, а другог: *Ко је ктитор припрате Богородичине цркве у Студеници?* С. Мандић је касније своје предавање прерадио и допунио и у два посебна написа објавио (в. нап. б) Овде треба забележити да је Б. Бошковић у дискусији на том предавању заступао и сам гледиште С. Мандића, да ктитор не држи модел припрате, већ модел унутрашњег изгледа капеле [в. С. Мандић, *Древник*, 27: ... „сем тога модел грађевине коју носи краљ ктитор у јужној капели може да представља само ту капелу, а не целу

припрату, на што су неки проучаваоци већ раније помишљали. Та задужбина у рукама ктитора, на сликана са равном линијом доње ивице крова и са једном апсидом — може да буде капела, како ју је доживео сликар који је имао задатак да само њу прикаже, боље рећи да прикаже њен унутрашњи распоред. Споља гледана, капела нема апсиду, али унутра она има (као и северна капела) једну нишу која замењује праву олтарску "апсиду". Овакво тумачење тешко би се могло прихватити. Овде треба подсетити да модел грађевине коју држи ктитор Богородичине цркве представља припрату са једном капелом, и то гледану са северозападне стране. Разумљиво, посматрану из једне перспективе. Што се тиче нетачног приказа са западне стране, изгледа да то сликару није било ни значајно. Он је управо учинио исту грешку као и сликар на моделу капеле краља Драгутина на Бурђевим Стубовима, кад је насликао улаз са западне стране и прозоре на капели са северне стране: нити има улаза на западној страни, нити има прозора на северној страни капеле. За сликара је било важно да представи једну малу цркву. За студеничког, пак, да прикаже припрату, без некаквог посебног исцртавања њене западне фасаде. Средњовековни сликар није знао за приказ унутрашњег изгледа владарских задужбина. То ни данас тешко да би једном сликару пало на ум када би сликао ктитора са задужбином.

⁹ В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1977, 193, нап. 34.

Најстарији извори о краљу Радославу налазе се у делима Доментијана и Теодосија. Доментијан само саопштава да је од њега преузео престо краљ Владислав и да је потом Сава I изабрао свог наследника Арсенија I.¹⁰ Међутим, Теодосије даје нешто више података о Радославу. Он пише да је Радослав био недорастао за владара, да је био одвећ поклоник своје жене, да је због тога властела устала против њега и да га је заједно с Владиславом збацила с престола. Кад је побегао из земље, жену му је преотео у изгнанству господар Драча, а он се, после свега, разочаран вратио своме стрицу, Сави I, и овај га је замонашио, давши му име Јован.¹¹ Има заслужних историчара који сумњају у Теодосијево приповедање о краљу Радославу. Наиме, сумњају да је Ана оставила свога краља и да је њега, по повратку у земљу, Сава I замонашио. То своје мишљење заснивају на томе што се у неким каснијим српским поменицима, између осталих владара, помињу краљ Радослав и његова жена, краљица Ана.¹² Аутор новог тумачења позива се на гледиште поменугих историчара. Међутим, тешко би се оно могло прихватити. Зашто би Теодосије био непоуздан ако пише за двор и цркву, тј. по заповести сабора, како сам каже.¹³ Он пише биографију св. Саве за краља Милутина, његрву властелу, и за српске црквене великодостојнике, за архиепископа и епископе, за целу српску цркву. Зар би он смео, мимо знаног обичаја међу књижевницима—монасима, да се о владарима ништа ружно не пише, да изговори тако драстичне и увредљиве речи за једног Немањића, владара. Он је добро знао да су на двору, а и у цркви, ови извори о Радославу, да су ту и писана сведочанства, и да су шездесет година (ако је као што се верује да је ово своје дело писао крајем XIII века),¹⁴ време у коме се битни догађаји, везани за једног владара, па чак и за његов карактер и његов интиман живот, тако лако не заборављају¹⁵, и да би неистинито причање о Радославу било оштро осуђено. Зашто би некакву нетрпељивост он гајио према владару из рода Немањића, који је давно умро, тим пре што о овој краљевској лози сам пише похвалу, пуну изразите речитости? Зашто би он измишљао да је Радослава замонашио Сава I, па чак да му је дао и име Јован кад је могао сваки иоле упућенији његов савременик да му то оспори.¹⁶ Српско средњовековно друштво, као и свако друго у то доба, није знало за слободу писања. На сабору је одлучивано ко ће биографију о једном српском светитељу да пише, поготово о св. Сави. На сабору се рукопис читао и одобравао. Теодосију је сабор поверио да напише биографију о најзначајнијем српском светитељу. Он је морао да води рачуна о сваком податку који је био везан за било ког владара из лозе Немањића у доба св. Саве, јер је знао да ће се то на сабору читати и одобравати. Заборавља се

да је у средњем веку сам чин монашења једног владара био велики догађај о коме се дуго и дуго проповедало. Теодосије је, с даром за битна историјска запажања, с правом и истакао — да се зна да је Сава I замонашио краља Радослава и да му је дао име Јован. То што каснији поменици помињу Радослава и Ану, то

¹⁰ Доментијан, *Живот Светога Саве и Светога Симеона Немање*, превод Л. Мирковића, Београд 1928, 176.

¹¹ Теодосије, *op. cit.*, 219—220.

¹² Ст. Станојевић, *Из српске прошлости, краљица Ана*, Београд 1923; М. Ласкарис, *Ана жена краља Радослава*, Београд 1926; Ј. Радоњић, *Слике из истрије књижевности*, Београд 1938. С. Мандић, наводећи ове ауторе пише: „Све их је на сумњу навео податак из старих српских поменика у коме пише да је у Студеници, поред Јована монаха сахрањена монахиња Ана" (*Древник*, 11). Код Ст. Станојевића, *op. cit.*, 50, само се истиче да је монахиња Ана сахрањена у Студеници. Он не наводи извор одакле му је тај податак. Можда је то српски поменик објављен у Гласнику СУД ЛП, 30, у коме се спомиње краљ Стефан Радослав, као монах Јован са калуђерицом Аном. Није ли можда писац тог поменика мислио на Немањину жену Ану, тј. монахињу Анастасију, која је сахрањена у Студеници, како сведочи Ђоровићев летопис (Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летопис*, Београд—Сремски Карловци, 1927, 51), а за Радослава узео по датак од Данила II (*Животи краљева и архиепископа српских*, превод Л. Мирковића, Београд 1935, 7), који каже да је краљ Радослав у Студеници сахрањен, а од Теодосија да је Радослав монах Јован? Није јасно како се уопште може позивати на податак који спомиње монаха Јована — краља Радослава — а сумњати у Теодосија који је то име први забележио.

¹³ Теодосије, *op. cit.*, 80.

¹⁴ Теодосије Хиландарац, *Живот Светог Саве*, приредио Б. Трифуновић, Београд 1973, 05.

¹⁵ У Шумадији и Поморављу, по селима, многи сељаци и данас казују приче о Карађорђу и Милошу, од којих понеке можда нису ни забележене, нарочито оне о интимном животу кнеза Милоша, а које управо одговарају његовом карактеру о коме писана историјска сведочанства говоре.

¹⁶ Теодосије је, по свој прилици, живео у Хиландару у исто време када и архиепископ Данило II, када је овај био хиландарски игуман. Ту су њих двојица, изгледа, урезали своја имена на порталу јужне певнице, споља (в. Р. Николић, *Зашто се краљ Милутин као ктитор није сликао са својим синовима?*, нап. 17). Није искључено да су њих двојица могли често да разговарају о протеклим историјским догађајима. Карактеристично је да Данило II посвећује краљу Радославу само једну реченицу, а да о Владиславу далеко више говори, истичући посебно његову заслугу — „подиже на земљи божанствене храмове" (Данило II, *op. cit.*, 7—9). Зашто Данило II о Владиславу много више говори него Доментијан и Теодосије? Да ли можда зато што је знао да је Теодосије кратко саопштио битне податке о Радославу, а да би га исправио и допунио кад говори о Владиславу? Средњовековни писци су поменили сваког владара који је подигао неки значајни храм. За Радослава нису саопштили ништа.

Сл. 3. Приправа Богородичине цркве у Студеници, капела св. Симеона Немање, краљ Владислав, ктитор приправе, детаљ

Fig. 3. Narthex de l'église de la Vierge à Studenica, chapelle saint Siméon Nemanja, le roi Vladislav, fondateur du narthex, détail.

је хуман однос према онима који су део наше прошлости. Кад се чита поменик у цркви, ред је да се баш из пијетета према мртвима помену и краљ и краљица који су некад владали.¹⁷ Зашто би то сад био доказ да је Теодосије измислио све о Радославу и Ани? Заиста, такво гледиште тешко би се могло прихватити. Зар исликане лозе Немањића у нашим средњовековним црквама, у којима се Радослав приказује као краљ, не би исто тако могле бити аргуменат против Теодосијевог приповедања о овом краљу? Можда чак и јачи аргуменат неголи поменик! Али српека црква није могла да замисли лозу Немањића без краља Радослава, што је сасвим разумљиво. Шта се са њим збило, то за њу у представи лозе Немањића није било значајно.

Теодосије је по свој прилици у праву. Радослав, који се после повратка у земљу одмах замонашио, није могао бити нигде насликан као ктитор у владарском оделу од 1234. године, па све до своје смрти.¹⁸ То не би ни један монах ктитор дозволио, то не би ни црквени великодостојник, под чијом је он надлежношћу, допустио, чак ни данас. Монаху, који се одрекао световног живота, свакако да не би никад пало на ум да захтева да га сликају као бившег владара.

Аутор другог тумачења сматра да је Радослав сахрањен у Студеници као монах, јер историјска композиција, у призиданом аркосолијуму, уз северни зид главног дела приправе, представља смрт једног монаха из лозе Немањића. Очито да је дошло до нелогичности. Наиме, ако је ту Радослав монах, како се онда може негирати Теодосијево приповедање. То домишљање — да се могао пред смрт замонашити, само га није Сава I замонашио, како сведочи Теодосије, тешко да се може одржати. Испада да о монашењу једног владара могу да одлучују неке претпоставке које иду у прилог само одређеној нашој тези, па макар она била и наопака. Изгледа да је и у овом случају дошло до оне познате истине — кад се просте ствари чине сложенијим, лако се може доћи до удаљавања од истине.¹⁹ Но, чак да је и ова гробница заиста

¹⁷ Био сам сведок када је никољски (Никоље под Кабларом) јеромонах Рафаило, после земљотреса у Скопљу, преписивао из „Политике“ имена погинулих у овој катастрофи, око две хиљаде лица (тачног броја се не сећам), да их помене приликом припремања дарова за литургију у проскомидији. Кад сам га упитао зашто та имена преписује, зар му није лакше да их прочита, одговорио ми је: „У олтару се не чита Политика!“ Заиста, био сам изненађен таквом стрпљивошћу и чудио се како један монах може да има таквог дубоког пијетета према настрадалим грађанима Скопља. Његов тадашњи поменик од око две хиљаде лица сигурно је већи од свих досад познатих старих српских поменика. Овај никољски јеромонах није се базирао на оне неспоразуме око македонске цркве, ни шта су званични црквени представници изјављивали — усмено, писмено и штампано — он је

Сл. 4. Приправа Богородичине цркве у Студеници, капела св. Симеона Немање, јеромонах Сава, доцније архиепископ Сава II (1263—1271), детаљ

Fig. 4. Narthex de l'église de la Vierge à Studenica, chapelle saint Siméon Nemanja, jeroimoine, plus tard, archevêque Sava II, (1263—1271), détail.

по својој савести, као родољуб, дубоко потресен трагедијом што је задесила грађане Скопља, из својих верских побуда и убеђења, испунио своју дужност — да помене све који су изгубили животе у једној незапамћеној катастрофи код нас. Зар то не сведочи да је и један његов давни садруг могао исписати поменик за све умрле краљеве и краљице без обзира шта се с њима збило? Да помене и Радослава и Ану!

¹⁸ Стари српски летописи помињу 1235. годину, као годину смрти краља Радослава (Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци, 1927, 17; 174; 179; 188; 195). Годину смрти осталих српских владара ретко који спомене. Сагледају ли се сачуване исликане лозе Немањића, уочиће се да је Радослав у њима увек приказан као млад човек, док је његов брат, Владислав, приказан у Милешеви као голобрад младић, у лозама увек седи старац. Биће да истину о раној Радослављевој смрти сведоче и све сачуване, исликане лозе Немањића.

¹⁹ Историјска композиција о којој С. Мандић говори тешко да може потицати из XIII века. У њој је насликана Рука Господња чија је иконографија карактеристична за XIV век (в. А. Хунгорoulos, *Thessalonique et la peinture macedonienne*, Athènes 1955, 53, т. 18; уп. С. Томић—Р. Николић *Манасија*, Београд 1964, 56). Исто тако приказани сакос св. Саве не би никако могао да потиче из прве половине XIII века. Изглед призиданог аркосолијума тешко да је могао настати у ово доба. Из тог времена у Србији не постоји ниједан такав аркосолијум. Готово истоветан, само мањих димензија, налази се у Љубостињи. Ариље, Бања код Прибоја, Грачаница, Данилова црква св. Богородице у Пећкој патријаршији и др. имају аркосолијум, али узидан као удубљење у зиду, тј. начињен још у току градње, када се знало да ће се ту ктитор сахранити, или неко од његових најближих. То у студеничкој припрати Богородичине цркве није случај. Жута позадина у исликаној композицији аркосолијума, о коме је реч, не би могла да буде доказ да је из XIII века. У манастиру

Сл. 5. Приправа Богородичине цркве у Студеници, капела св. Симеона Немање, архиепископ Арсеније I, други српски архиепископ (1234—1263), детаљ

Fig. 5. Narthex de l'église de la Vierge à Studenica, chapelle saint Siméon Nemanja, archevêque Arsenije I, second archevêque serbe (1234—1263), détail.

краља Радослава, то ни у ком случају не би могао бити даказ да је он ктитор студеничке припрате.

Али, без обзира на све што је досад речено, неопходно је да се анализира и пажљивије загледа поменути ктиторов портрет. Почетни део натписа крај његовог портрета је уништен.²⁰ Остао је само део који данас гласи: **МЛЕ И СНЬ ПИ . . . АНАГО** (првовенчаного) **КРАЛЪ СТЕФЪНА А ЗНСКЪ СЪГГО СИМЕОНА НЕМАНА**²⁰.

Већ сам почетак преосталог натписа, тј. она три лепо читљива слова **МЛЕ**, од речи **ЗЕМЛЕ**, сведоче да је у питању уобичајена краљевска титула, тј. „краљ све српске земље“. Аутори првог тумачења су изгледа сасвим исправно закључили на основу овог да је ктитор краљ. Писац другог тумачења саопштава да натпис гласи „српске земље, син краља Стефана Првовенчаног“.²¹ Он се није постарао да објасни суштину поруке овог натписа.²²

Натпис крај портрета ктитора студеничке припрате јасно наговештава да је он краљ све српске земље. Како је Арсеније I насликан тачно насупрот њему, то би могло да значи да су краљ и архиепископ из истог времена. Како је историја давно прихватила Доментијаново и Теодосијево приповедање, да је Арсеније I дошао на архиепископски престо за време краља Владислава, а што су спомињали и аутори првог тумачења, онда би се само могла за науку прихватити њихова прва претпоставка, да је ктитор припрате Богородичине цркве краљ Владислав, са својом женом Белославом.

Да су аутори првог тумачења пажљивије разматрали ктиторову косу и браду, увидели би да

се коса и брада код Радослава и Владислава у Милешеви на истоветан начин сликају. Али Владислав је готово голобрад младић, коме су

Крепичевцу, у аркосолијуму, узиданом као у Бањи код Прибоја, из почетка XVI века, такође је жута позадина у представи смрти једног монаха. Натпис на студеничком аркосолијуму сачувао је свој почетак који гласи: „в лето“ као и крај — „Амин“. Стари студенички натписи углавном почињу са: „Месеца (тог и тог) престави се“ итд. Тешко је веровати да је овај натпис и по стилизацији и по палеографији из прве половине XIII века. И сликана орнаментика на овом аркосолијуму тешко да може припадати том столећу. Извесне стилске особености студеничког приказа смрти непознатог монаха у припрати Богородичине цркве, посебно ситна глава св. Саве и мали крстићи на његовом сакошу, међусобно повезаним, у облику шаховског поља, па и колористичка моделација приказаних фигура, пре би сведочили да је реч о сликарству из зрелог XIV века. Ту је могао бити у XIV веку сахрањен, баш зато што је аркосолијум приздан знатно касније, неки монах из Немањиног рода, о коме нема историјских података, тим пре што је живео у Студеници. Треба подсетити да приказани умрли монах има дугу седу браду. Монах Јован (краљ Радослав) како сведоче летописи, а и сликане лозе Немањића. Умро је млад. О томе, где је могла бити Радослављева гробница биће речи у посебном раду.

²⁰ Овде се мора нагласити да су два реда, која су аутори првог тумачења студеничке припрате још 1934. публиковали, приликом конзерваторских радова 1950—1956. били покривени малтером. Ове, 1979. године сликарскоконзерваторска екипа З. Зековића, на мој предлог, их је поново открила. Пре мог доласка она је открила два лика личности које носе носила с моштима св. Симеона Немање, код његових ногу, из дочека моштију св. Симеона Немање у Студеници. Та два лика су се и раније могла видети у публикованој фотографији ове композиције у „Портретима старих српских владара“, као и на једној предратној копији. То су, по свој прилици, угледни верни бољари св. Симеона Немање, јер они могу прихватити тело код ногу. Тело код главе носе синови. Изненађује чињеница да су предузете истражне сонде Зековићеве екипе у целој припрати откриле на многим местима делове живописа под садашњим малтером.

²¹ С. Мандић, *op. cit.* 12.

²² Чудно је да С. Мандић, који је многе оштећене натписе сјајно реконструисао, није мало више посветио пажње „Радослављевом“ натпису. Њега је, изгледа, завела, чињеница, како се њему учинило, да ктитор нема круну, а има владарско одело, па је превидео натпис. То непостојање круне, како је он видео, било му је убедљив разлог за тезу да је „Радослав“ насликан као бивши краљ. Он је непотребно шире образлагао своју тезу да докаже да се краљ не може сликати без круне. Али, на жалост, није навео ни један пример не само у старом српском, већ у целокупном европском сликарству из средњег века, где би један бивши краљ био насликан без круне. Зар портрет краља Драгутина у Ариљу, када он више није био краљ, и када у натпису крај његовог лика не сме да пише да је „краљ све српске земље“, не доказује да је бивши владар, Драгутин, насликан као и његов брат, краљ Милутин, с идентичном круном? У српској средњовековној цркви ниједан бивши краљ није се могао насликати без круне.

науснице тек почеле да се оцртавају. Како би друкчије и могао изгледати кад је у Милешеви, сликаној око 1225, а можда и нешто раније, за десет и више година млађи?²³ Зато што је млад, скоро голобрад, нежног лика, плавосивих очију, поменути аутори су закључили да је „плав“. По истоветно сликаним коси и бради оба брата, у Милешеви, неупутно је закључивати ко је плав, а ко црномањаст.²⁴ Владислављев портрет у припрати Богородичине цркве представља га као човека преко 35 година.²⁵ Разумљиво је да је у Студеничкој припрати морао сасвим друкчије изгледати.²⁶

Остаје да се размотри и питање: да ли је ктитор Богородичине цркве имао круну?

Пажљивијим загледањем слабих трагова златних венаца око главе св. Симеона Немање и св. Симона, тј. Стефана Првовенчаног, уочило би се да су идентични с траговима златног венца с главе краља Владислава.²⁷ (Сл. 1, 2, 3). Златни венац око главе св. Симеона Немање нема препендулије. Он не може ни да их има, јер није био краљ, већ само велики жупан који је такође носио златни венац. Трагови несталих бисера и појединих делова са златног краљевског венца Стефана Првовенчаног идентични су као код несталих бисера са краљевског венца у Владислава. На фотографији студеничког Владислављевог лика лепо се распознају трагови бисера.²⁸ Како је ишчезао венац краља Владислава? Нестао је на истоветан начин као што је ишчезла и скуфија (монашка капа) јеромонаха Саве II, тј. њен доњи део (сл. 4). Она је некад покривала спреда целу косу све до чела, онако како је насликана код студеничког игумана и његових монаха у Дочеку моштију св. Симеона Немање у Студеници, у истој капели, где је ктитор с породицом насликан. Сада скуфија Саве II има само горњи део изнад главе, тако да би се могао сачинити снимак који би сведочио да он нема скуфију. Како је дошло до тога? Пошто је сликар најпре обрадио главу с косом, он је накнадно досликао скуфију; њен доњи део је танким слојем нанет на исликану главу с косом. Када је, у непознато време, дошло до набацивања малтера преко целог живописа, влажни креч је пао на све досликане површине преко лика и залепивши се за њих, с временом их је повукао, тј. одвојио од првобитног исликаног слоја. Сва лица светитеља, у првој зони ове капеле, доживела су исту судбину.

Од посебног је значаја анализа портрета Арсенија I (сл. 5). И овде је сликар најпре поступио по ерминији. Зеленом је означио лице, косу и браду а патом досликавао окером, црвеним, сиеном и другим бојама, како би портрет сликаног био што вернији. Кад је моделирао портрет Арсенија I, видео је да му браду зеленом није добро насликао, јер му је испала краћа, шиљата и уска, па је индијско-црвеним не само

Сл. 6. Припрата Богородичине цркве у Студеници, капела св. Симеона Немање, архиепископ Сава I, први српски архиепископ (1219—1234), детаљ Fig. 6. Narthex de l'église de la Vierge à Studenica, chapelle saint Siméon Nemanja, archevêque I., premier archevêque serbe (1219—1234), détail.

продужио, већ јој је дао и нови облик са раздвојеним праменовима при дну. Нешто слично урадио је и с његовом косом. Он ју је досликавајући мало проширио. Кад је Арсенијев лик

²³Р. Николић, *О гробу Светог Саве у Милешеви*, Гласник САНУ XI/1 1959, 71.

²⁴Случај у капели краља Драгутина на Бурђевим Стубовима је сличан милешевском. Ту су оба брата, Милутин и Драгутин, у Сабору у Дежеви, на северном ребрастом своду капеле, приказана с врло мало браде, истим тоном сликане, као и у Милешеви. Ту се Драгутин чини као плав, а Милутин као црномањаст. Наиме, лице Драгутиново је шире, а Милутиново уже. Затим лице Драгутиново је светлије моделовано. Разумљиво, овде се мора водити и рачуна о физичко-хемијским утицајима током векова на ове портрете.

²⁵Стефан Првовенчани је мајку Радослава и Владислава, Јевдокију, ћерку византијског цара, Алексија отерао 1201. или 1202. године (К. Јиречек, *op. cit.* 163).

²⁶Изгледа да су сликари Милешеви, а и студеничке припрате, готово на идентичан начин сликали косу и браду. Једино је љубостињски сликар, колико је мени познато, насликао изразито плавог деспота Стефана, с гргуравом плавом косом, и светлоплавим очима. Сликар Манасије га није насликао плавог.

²⁷Владислав и Радослав, у лози Немањића, увек се сликају са златним венцем, у облику стематогириона. Можда би такве њихове представе потврђивале да су они у време своје владавине имали такве круне. То би доказивао и Владислављев портрет у студеничкој припрати.

²⁸Овде би се могло поставити питање: зашто Стефан Првовенчани на свом венцу у Милешеви нема препендулије и зашто држи жезло у левој руци, а не у десној, како доликује владару? О овоме у раду Р. Николића, *О гробу Светог Саве у Милешеви*.

влажни кречни малтер покрио, он је с временом све досликано повукао. Тамо где је брада поправљана индијском црвеном, где је основа била бела, тј. где је био само фрескомалтер, индијскокрвена се добро задржала, а где је била досликана преко зелене основе, била је повучена набаченим малтером. Тако је разумљиво нестала и тонзура која се посебно досликавала. Идентична је појава и код Саве I, само што на његовом лику није поправљана брада већ сасвим мало коса (сл. 6). Никаквих „каснијих ретуша“ нема.²⁹ Остала је само основа колорита која се могла задржати.

Слично се догодило и са нимбовима, како владара тако и архиепископа. Сликара је код Стефана Немање и Стефана Првовенчаног, као и код Саве I и Арсенија, I, насликао најпре окер нимбове, а потом је преко њих до спољне линије круга нимба насликао једну ширу белу траку (!). Овај необичан начин исликавања нимба са кружном широм белом траком свакако да има своје порекло одраније.³⁰ Изгледа да је овакав начин исликавања нимбова код Немањића владара и прве двојице српских архиепископа био типичан за домаће ликовне традиције, што би истовремено потврдило и мишљење појединих историчара уметности да је ово сликарство у припрати Богородичине цркве рад домаћих зографа. Треба нагласити да су и ове беле кружне траке на појединим местима отпале, али се јасно да закључити да су набачене преко окер подлоге нимбова. Домаћи зограф је хтео да на овај начин искаже посебност у приказивању нимбова око ликова Немањића и првих српских архиепископа. Код ктитора је, међутим, други случај. Он је најпре био представљен без нимба, онако како је и Стефан Првовенчани као краљ представљен у Милешеви, тј. без нимба. Како је друштвена свест већ била на нивоу кад се сматрало да и живи краљ треба да има нимб око главе, то је сликар, вероватно по нечијој одлуци накнадно досликао нимб са белом траком. Поједина слова из ктиторовог натписа, који је био исписан пре постављања нимба, налазе се и данас у пољу нимба. Тако нпр. слово Ч (од Првовенчаног), слово А (од Стефана) и слова СИ (од Симеона) остала су у нимбу. Она се и данас лепо распознају на овом месту. Изгледа да их је сликар касније дописао на пољу које је данас уништено. Сви, дакле, ови подаци могли би да посведоче да је и венац са главе ктитора на сличан начин отпао.

Зашто су лица ктиторове породице боље сачувана, а још *боље* ликови из Испраћаја св. Симеона Немање у Свету Гору и Дочека његових моштију у Студеници? То би се могло само објаснити на тај начин што је ова горња зона била још увек влажна кад су ликови на њој били сликани, као и да су у првој зони најпре били исликани ликови владара, па онда оста-

лих личности и светитеља. Најбоље је очуван лик св. Симеона Немање. Изгледа да би то сведочило да је он први од свих. Немањића насликан.

Остаје да се размотри још једном време настанка живописа припрате Богородичине цркве. Аутори првог тумачења су сасвим исправно одредили могуће временско раздобље у коме је он могао бити насликан када су изнели своју прву претпоставку. Изгледа да би се за његово прецизније датовање морало водити рачуна о томе да је Арсеније I, по свој прилици, ступио на архиепископски престо на празник Успења Богородице 1234. године, управо на онај празник када је и Сава I постављен у Никеји за првог српског архиепископа.³¹ У другој половини августа 1234. или почетком септембра 1235. године Сава I је кренуо на свој задњи пут по „светом истоку“, чим је поставио Арсенија I за свог наследника. Због тога је тешко веровати да је живописање припрате могло почети у јесен (познато је да је клима у Студеници у ово доба неповољна); уз то, живописање цркава обично је започињало с пролећа. Из тих разлога, украшавање студеничке припрате највероватније се остварило у времену од маја 1235. до јануара 1237. године, када је Сава I можда канонизован за светитеља, на годишњи помен после његове смрти, 12. јануара 1236. године;³² тј. у лето 1235. или 1236. године.

На крају, као закључак, изгледа да би се с правом могло рећи да су аутори првобитног тумачења у својој првој претпоставци — када су помишљали да је ктитор припрате Богородичине цркве у Студеници краљ Владислав — били можда најближе истини. Студеничка при-

²⁹ Карактеристично је да су задња два реда натписа код Саве II били накнадно исправљени. Изгледа да је доњи, задњи ред био нешто више удаљен. Сликара је те редове покрио плавом, али је и она отпала на горе поменут начин, па се сада виде два исто исписана реда с малим изменама. Код браде Арсенија, Саве I и осталих светитеља, поред зелене, индијскокрвене, биле су, вероватно, и умбра, окер, сиена, и покоја бела седа влас (нпр. код св. Саве), али све је то отпало. Треба указати да је већ Б. Бошковић у приказу књиге С. Радојчића *Портрети српских владара* замерио С. Радојчићу за његово тврђење да су фреске у Студеници, Сопоћанима, Жичи, Пећкој патријаршији, Бањи Прибојској и Дечанима „освежаване“ и „рестауриране“, нагласивши да то у већини случајева није тачно. За Студеничку „Радосављеву“ припрату Б. Бошковић је сасвим у праву. Ту нема никаквих ретуша, нити касније сликаних нових ликова.

³⁰ У Мирослављевом јеванђељу, на минијатури св. Јована Претече (Жван Батист) постоји сличан нимб код светитеља, са једним уписаним ширим прстенастим кругом ка спољној ивици нимба.

³¹ Ј. Поповић, *Житије светих за месец јануар*, Београд 1972, 401.

³² Опширније о смрти св. Саве у раду Р. Николића, *op. cit.*

прата је погрешно названа Радослављевом. Но, то, разуме се, не умањује вредности свих написа поводом њене архитектуре и живописа.

Натпис крај лика ктитора припрате Богородичине цркве у Студеници, јасно наговештавајући да је реч о краљу, могао би да гласи: Стефан Владислав, краљ све српске земље и син првовенчаног краља Стефана, а унук светог Симеона Немање, тј.:

Стѣфанъ Владиславъ краљъ всѣхъ српске земле и снъ
првовѣнчаного краљѣ Стефана. а знькъ стго Симеона
Неманс.³³

³³ Претпоставља се да је реч **БСА** била исписана исто као у натпису код Стефана Првовенчаног. Употреба малог јуса и често писање дебелог јера у натписима код појединих светитеља могли би да посведоче да сликар није још у свему — као ни Сава I у студеничким натписима, ни милешевски сликар, прихватио чисто српску средњовековну редакцију, тј. без јуса и дебелог јера, већ се служио оном пре њеног формирања, као и писац Мирослављевог јеванђеља. О сродним ликовним вредностима милешевског и сликарства студеничке припрате биће речи у посебном раду.

Qui est le fondateur du narthex de l'église de la Vierge à Studenica?

RADOMIR NIKOLIC

Au sujet du soidisant «Narthex de Radoslav», à Studenica, on ne pouvait rien dire, qui soit digne de foi, jusqu'en 1934, lorsque dans sa chapelle orientale, dédiée à Saint—Siméon, on découvrit des fresques datant de la quatrième décade du XIIIe siècle. On croyait même qu'il a été édifié au XVIIIe siècle. Il fut appelé «ie narthex de Radoslav», car on interpréta que le souverain représenté avec le modèle du nartex en main, dans la composition des fondateurs dans la

chapelle sud, était le roi Radoslav (1228—1234), L'auteur de ce travail attire l'attention sur certains faits historiques qui jusqu'ici n'ont pas été examinés sous tous leurs aspects, ou bien dont on ne s'était pas aperçus, qui pourraient témoigner que le fondateur de l'exonarthex monumental ajouté à la bâtisse de l'église de la Vierge, serait le roi Vladislav. (1234—1243).